

РЕЦЕНЗИЯ

от д.ф.н. **Вера Тервел Маровска**,
професор в Катедрата по български език
на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“,
за материалите, представени в процедурата
за защита на дисертация за присъждане на образователната и научна степен
доктор по филология в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“;
в област на висше образование 2. *Хуманитарни науки*;
професионално направление 2.1. Филология (Български език – Съвременен български език);
докторска програма *Български език (морфология)*

Автор: Ирена Русева Русева

Тема: *Модалното значение „възможност“ и изразяването му в съвременния български език*

Научен ръководител: доц. д-р Красимира Ангелова Чакърва –
от Катедрата по български език във Филологическия факултет на ПУ „Паисий Хилендарски“.

1. Общо описание на представените материали

Със заповед № РД-21-1051 от 14.06.2022 г. на Ректора на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ съм определена за член на научното жури за осигуряване на процедура за защита на дисертационен труд на тема *Модалното значение „възможност“ и изразяването му в съвременния български език* за придобиване на образователната и научна степен „доктор“ в област на висше образование 2. Хуманитарни науки; професионално направление 2.1. Филология; докторска програма *Български език (морфология)*.

Автор на дисертационния труд е Ирена Русева Русева – докторантка в редовна форма на обучение към катедра “Български език“ с научен ръководител доц. д-р Красимира Ангелова Чакърва от същата катедра на Филологическия факултет на ПУ „Паисий Хилендарски“.

Представеният от Ирена Русева Русева комплект материали на хартиен носител е в съответствие с Чл. 36 (1) от Правилника за развитие на академичния състав на ПУ и включва следните документи:

- молба до Ректора на ПУ за разкриване на процедурата за защита на дисертационен труд;
- автобиография в европейски формат;
- протокол от катедрения съвет, свързан с докладване на готовността за откриване на процедурата и с предварително обсъждане на дисертационния труд;
- дисертационен труд;
- автореферат;
- списък на научните публикации по темата на дисертацията;
- копия на научните публикации;
- списък на забелязани цитирания;
- декларация за оригиналност и достоверност на приложените документи;
- справка за спазване на специфичните изисквания на съответния факултет (само за докторантите зачислени до 04.05.2018 г.);

Докторантката е приложила 6 публикации, свързани с темата на дисертацията.

2. Кратки биографични данни за докторанта

Ирена Р. Русева е родена на 5.08.1984 г. Основно образование завършва през 2003 г. в Пловдивската математическа гимназия „Акад. Кирил Попов“. През същата година започва следването си в бакалавърската степен на специалността *Български език и английски език* в ПУ (2003-2007); през 2009 г. завършва магистратура по „Превод и интеркултурна комуникация“ също в ПУ. В периода 2013-2016 г. е докторант по Български език (морфология) на доц. д-р Кр. Чакърова.

Работата по специалността на Ир. Русева се изразява основно в ръководенето на курсове по английски език към фирмите Интер Алианс и Британика в Пловдив. През 2014 и 2015 г. е водила упражнения по морфология на СБЕ (в рамките на докторската програма), по английски език и по превод в специалностите Начално училищно образование с чужд език, Лингвистика с бизнес администрация и Лингвистика с маркетинг в ПУ.

От 2016 г. досега е преводач във фирма ЕСП-Сервиз ЕООД в Асеновград.

3. Актуалност на тематиката и целесъобразност на поставените цели и задачи

Дисертацията на Ирена Русева е посветена на конкретен въпрос от по-обширната, интересна и недостатъчно разработена за българския език проблематика на модалността. В

този смисъл работата предполага задълбочено проучване на явлениято в теоретичен план (което докторантката се е постарала да осъществи) и детайлно описание на семантиката *възможност* в практическо-приложен аспект. Въпреки теоретичната ограниченост на поставената пред докторантката задача (казано в най-добър смисъл – такава трябва да е задачата на една докторска дисертация), изследването дава възможност за иновативни решения и оглед на глаголната система в цялост именно заради нерешения убедително въпрос за модалността в съвременния език.

4. Познаване на проблема

Библиографията на Ирена Русева включва 208 научни труда, от които 133 са на кирилица, 75 – на латиница и в основната си част са издадени през последните 30-ина години. Представените в дисертацията обзорни части доказват подготвеността на авторката за анализиране на езиковите факти и познаването на съществуващата българска и чужда литература.

5. Методика на изследването

Избраната методика на изследване е основана на теорията на функционално-семантичната граматика. Тя се познава задоволително и е изложена в подходяща форма в началото на труда. Именно функционално-семантичното описание е заставило докторантката да се задълбочи в „технологията“ на прагматичното реализиране на разглежданата семантика, в резултат от което теоретичните въпроси са останали на втори план, а именно те биха дали възможност за оригинални решения на въпроса за модалността в широк смисъл.

6. Характеристика и оценка на дисертационния труд

Рецензираната дисертация си поставя няколко цели: да се представят основните концепции за модалността в лингвистичната литература; да се проследи идеята за същността и съдържанието на епистемичната модалност в българската лингвистика; да се оформи концепцията на авторката за принадлежността на признака възможност в границите на епистемичната модалност в БЕ; да се характеризира функционално-семантичното (ФС) микрополе на възможността в съвременния български език (СБЕ) (с. 5-6 от дисертацията (Д)). Теоретична основа е теорията за ФСК на А. В. Бондарко в интерпретацията на Ив. Куцаров, оптимално осъобразмерени и вмъкнати на подходящи в композиционно отношение места в изложението.

Работата се състои от увод, три основни глави и заключение, а помощният апарат включва съдържание, библиография, списък на ексцерпирани източници и списък на използваните съкращения и латински термини или общо 254 страници. В ексцерпирания

материал са включени както източници на хартиен носител, така и електронни източници, като общият брой на приведените примери е над 570.

Първата глава включва анализ и критическо описание на концепциите за модалността, като литературата по въпроса е представена в отделни части, посветени на славистичната и на западноезичната лингвистика. След обобщителните бележки е оформено и най-общо характеризирано ФС макрополе поле на модалността. Втората глава разглежда становищата за модалността, в частност за епистемичната, в българския език. Описано е микрополето на епистемичната модалност. Третата глава е посветена на модалното значение *възможност* и изразяването му в СБЕ. Последователно са представени съответно ядрените езикови средства, а именно условното наклонение; периферийните средства, изразяващи възможност, и накрая лексикалните и фразеологичните модификатори за възможност в СБЕ (модални глаголи, неспрегаеми глаголни образувания, завършващи на *-м*, условни съюзи, съществителни, прилагателни, модални частици и наречия и фразеологични модификатори за изразяване на възможност). Специално внимание е обърнато и на употребата на морфологични средства в несобствена функция като бъдеще в миналото, бъдеще предварително в миналото, синтетичното условно наклонение, *ще да-съчетанията*, конклузивни форми и редица синтактични конструкции със семантика, близка до възможността.

Пределно широкият обхват на езиковия материал, организиран заради способността му да изразява възможност или подобни семантични признаци, не може да се „разтовари“ от разнородността и смисловите нюанси на изследваното значение, дължащи се на контекстови елементи от различен характер. Затова подобно изследване би следвало да създаде и използва специален алгоритъм за подреждане на контекстовите признаци, влияещи върху т.нар. възможност, подсилвайки или видоизменяйки я. И това е, струва ми се, една от най-сложните задачи пред ФС описание. Докторантката Ирена Русева е съумяла да подреди формално-граматическите разновидности класически, т.е. както обикновено се прави при подобен род описания. Но сигурно ще ѝ се наложи да мисли още по този въпрос, а някои конкретни аргументи ще изложи в частта с препоръките си.

Докторантката заслужава искрени поздравления, че е успяла да се справи с изключително обърканите и разнородни концепции за модалността. Това, очаквано, е един от приносните моменти на дисертацията, тъй като Ирена Русева има потенциала да овладее подобна материя. Изразено е известно предпочитание към някои от тях, но общ белег на изложението е обективността на авторката при оценяването на различните научни становища. Може да се отбележат немалко акценти, които доказват сложността на

материята. Така напр. някои слависти отбелязват, че модалността се изразява в 2 семантични разновидности: в първата се реализират значенията волеизява, необходимост, възможност, а втората се разбира като увереност в реализацията на това, което се съобщава (Р. Мразек). А. Вежицка отбелязва, че в основата на модалните значения възможност, невъзможност, необходимост стоят глаголите *искам/не искам* и синонимите им. Авторката счита, че негацията също следва да се включи в широката сфера на модалността като производно значение на глагола *искам (не искам)*. Концепцията на В. В. Гуревич отвежда към целите на съобщението от комуникативна гл. т. и според него основни модални значения са възможността и желанието, като възможността се проявява във въпросителни, отрицателни и условни изречения, а признаците заповед, молба, забрана се разглеждат като прояви на възможността и желанието (респ. нежеланието). Според А. В. Бондарко модалността може да бъде вътрешна (субективна модалност), външна (обективна модалност) и комуникативна (целева модалност) (с. 14 Д). Модалността е комплексна категория, основаваща се на отношението на говорещото лице към пропозиitivното съдържание на изказването спрямо действителността по доминиращ признак реалност/иреалност. Това отношение се представя в значенията: 1) актуалност/потенциалност (възможност, необходимост, хипотетичност и др.); 2) оценка на достоверността; 3) комуникативна цел на изказването; 4) утвърждение/отрицание; 5) свидетелственост (преизказност/непреизказност)(с. 15-16 Д).

В приблизителен смисъл е и анализът на Р. Ницолова, според която модалността е „вид отношение на говорещото лице към съдържанието на изказването, при което значението на изказването се съотнася с действителността, т.е. модалността може да бъде осветлена в рамките на тристранното отношение субект – значение на изказването – действителност (с. 16-17 Д). Действителността е едновременно обект на отразяване в изказването и обект на изменение чрез изказването. Авторката описва два типа модалност: волунтативна и достоверностна. Според Р. Ницолова начините за изразяване на волунтативната модалност са граматични и (или) лексикални – това могат да бъдат модални глаголи, изрази с модално значение като *възможно е, необходимо е* и др. под., наклоненията на глагола, някои залогови форми и др. И Кр. Алексова отбелязва, че основното модално противопоставяне е именно по оста епистемична – деонтична модалност (наричани още достоверностна и волунтативна). Езикова модалност е обвързана с участниците в комуникативния акт, като в резултат се разграничават три типа модалност: вътрешна за участника в комуникацията, външна за участника в комуникацията и епистемична модалност.

Д. Лайънс твърди, че епистемичната модалност се отнася до възможната или необходимата истинност на изказването и по този начин е свързана с понятията познание и убеждение. Според него деонтичната модалност засяга необходимостта или възможността при реализация на действия, извършени от морално ангажирани участници, като по този начин се свързва със социалните функции разрешение и задължение (с. 18 Д).

Според Байби и Флейшман модалната логика е свързана със значенията възможност и необходимост, а нейните категории епистемичност и деонтичност са два различни начина за изразяването им (С. 19 Д). Епистемичната модалност частично припокрива граматичната категория евиденциалност, докато деонтичната се открива в директиви, които дават разрешение или налагат задължение, или пък в изказвания с деонтични условия.

Не са нужни повече подробности, за да приемем обобщението на Ир. Русева, че западноезичните лингвисти се солидаризират частично с тезата за съществуването на две фундаментални семантични ядра на модалността – значенията възможност (с инвариантно значение вероятност) и необходимост, които се реализират чрез поне два основни вида модални субкатегории – епистемична и деонтична модалност. Славистите се консолидират около обособяването на два вида модалност: обективна и субективна, противопоставящи се по признака реалност – иреалност.

Мислейки по нерешените и нерешими въпроси на модалността, можем да разсъждаваме и върху следното. Ако в един език няма морфологични средства, изразяващи модални признаци, би било обяснимо лутането около същността и разновидностите на едно широко понятие с логико-психологически характеристики, каквото е модалността. Тя е дефинирана като основен признак на изречението, или изказването, което ще рече диференциален, в см. задължителен, различителен признак. Определена като отношение на говорещото лице към съдържанието на изказването, едва ли бихме могли да си представим нещо по-обширно от модалността (говорещият изразява отношение към смисъла на изказването и отношение на изказването към действителността като реално : иреално; към фактичността или истинността или неистинността му; към комуникантите в другата комуникативна роля; към всеки елемент от съдържанието на изказването и евентуално подходящото или неподходящото оценъчно назоваване на структуриращите го компоненти, вкл. към предикацията; към комуникативната цел като реална-иреална, осъществима или не по принцип и като осъществима или не с оглед на това именно изказване и т.н., неизброими фактори на отношение от страна на говорещото лице към елементите на изказването. От друга страна, отношенията между модалните значения не са опозитивни, не са взаимнопредполагащи се, както напр. е при другите морфологични категории (време, род,

число и т.н.). На това е обърнал внимание още през 70-те години А. В. Бондарко, а и едва ли е необходимо – то опира до съществуването или не на морфологично изразяване и е видимо за всекиго. При граматикализацията обаче настъпва формиране на семантичен инвариант, обобщаване на смисловите разновидности и унифицирането им, за да стане възможно и тяхното формално-експлициращо уеднаквяване, респ. изразяването им от една (или 2-3) морфема. И ако в езика има модални морфологични категории, осмислянето на по-широкия план на изразяване на семантичния признак (признаци) трябва да започне от морфологичния феномен, респ. от морфологичната категория, основаваща се на този признак и на неговата формално-семантична опозиция. В това се състои изискването на ФСГ в полето да има ядро и то именно да бъде представено от маркираната(ите) грамема(и) на морфологичната категория. Така е постъпила и Ир. Русева, поставяйки в ядрото условното наклонение.

Грамматикализираните отношения на говорещия към елементи на изказването в българския език може да се сведат към следните няколко типа: 1. отношение на говорещото лице към глаголното лице вършител на действието (това окачествяване се извършва с маркираната грамема на перфекта, която също е от модален, в широк смисъл, тип); 2. отношението на говорещото лице към глаголното действие (изразявани от наклоненията; такъв тип отношения експлицират и формите с елементи *нека да ...; ще да ...; дано да + сегашна форма на спрегаем глагол*, независимо дали ги приемаме за граматикализирани, т.е. съотв. за повелително, предположително, желателно наклонение; за полуграматикализирани или конструкции от синтактичен тип); 3. на говорещото лице към изказването (преизказността); 4. на говорещото лице към основанието за изказването (присъствие в комуникативната ситуация или от дистанция осведомено за нея). В случая не е от значение как ще квалифицираме и категоризираме изброените отношения. Важното е, че съвременните морфолози са ги изброили и акцентирали в изследванията си. Г. Герджиков (1984 г.) напр., имайки предвид модусите, казва следното: „Докато категорията наклонение изразява отношението на говорещия към действието и към връзката между действието и реалността, разглежданата категория изразява отношението на говорещия към изказването за действието и към връзката между изказването за действието и реалността“; „Категорията **‘модус на действието’** или в обичайната терминология ‘наклонение’ показва отношението на действието към реалността” (с. 44 Д).¹

---

¹ Допусната е грешка при подчертания цитат – не е модус на изказването, а е модус на действието при Г.Г.(с. 44 Д).

Дори може би не е нужно да свързваме наклоненията с отношение на действието към реалността (макар да е възможно). Тази традиция е следствие от опитите да се отнесе и *отрицателността* към модалните значения, което според нас не е необходимо. Опозицията по истинност може да има философско или лингвофилософско измерение, но чисто лингвистичното е спорно. Фактичността не изисква по-различно езиково експлициране от нефактичността – тя е единствено преценка и решение на говорещия.

Затова неточна е констатацията на докторантката, че „в изследванията върху епистемичната модалност (на българските лингвисти – бел. В.М.) не са включени формите на кондиционала – пропуск, който може да бъде обяснен единствено със сравнително слабия интерес на българската лингвистика към условното наклонение (както вече отбелязахме, в родното езиковедие съществува само една монография, посветена на кондиционала – тази на Х. Пантелева от 1998 г.)“ (с. 64-65 Д). Не е включено не затова, а защото условното наклонение не се отнася към епистемичната модалност. Да, тя е свързана с възможността, вероятността, сигурността, достоверността, но на изказването за действието, а не на самото действие. Тези семантични нюанси трябва да търсим при *свидетелствеността*, *умозаключителността*, *дистантността*, дори *преизказността*, при *адмиратива* и *дубитатива* може би, но не и в рамките на наклоненията.

Без да забравям, че научният термин е условен, не съм напълно убедена, че семантиката на условното наклонение е *възможност* (като семантичен инвариант). Може би е по-скоро „готовност за осъществяване на действието“, но в редица контексти той може да бъде сближен с възможността. Даже в просто изречение, без обстоятелства за условия, формите на условното наклонение изразяват „готовност за извършване на действие“, дори без никакви условия: *На утрешното парти бих поканил Мария*. Вследствие от това, в дисертацията изреченията, демонстриращи ФС микрополе, нерядко са много различни в семантично отношение, още повече пък от ядреното изразяване. Срв. *Защо още спи? Да не е болен?*, а и другите употреби на съюз *да* с такава функция (*Да не би да видя призрак? Да имаш някой залък хляб? Да не би да го пише във вестника?*) са доста по-различни в семантично отношение от съотв. *Той би видял призрак; Би ти дал хляб; Биха го писали във вестника*. Фактически всяко въпросително изречение може да се тълкува като изразяващо *възможност*, тъй като всеки въпрос може да получи както отрицателен, така и положителен отговор. Не е излишно да се помисли за обединяване на раздела за частиците и съюзите като модификатори (около с. 140-150) с изреченията със съответните съюзи в синтактичния раздел (с.192-230), защото така остава впечатлението за излишно повтаряне.

Във ФС-то изследване контекстът трябва да е уговорен като обем, като вид изречения по цел на изказване, като наличие на морфологична и неморфологична структура и задължително да е сравнен с опозитивния. Напр. *Бих тръгнал сам : Навярно (вероятно, може би) бих тръгнал сам : Навярно (вероятно, може би) ще тръгна сам : Навярно (вероятно, може би) тръгвам сам* и т.н. Но тази трансформация с повечето от ексцерпирания материал не може да се направи.

С други думи дисертацията би била неуязвима, ако беше посветена на мисловния концепт *възможност* и изразяването му в БЕ (заглавието може да остане и без промяна; то не предполага задължително реализация на изследването с теоретичната база на ФСГ).

7. Приноси и значимост на разработката за науката и практиката

Дисертацията анализира част (семантиката *възможност*) от езиковото явление модалност, което досега не е било обект на самостоятелен интерес в научно произведение.

При изследването са приложени научно-описателен метод и ексцерпиран материал, чрез който се представя говоримият език на съвременния етап, речевите предпочитания на говорещите и способността им да разграничават семантичните нюанси на употребяваните езикови единици.

Разнообразният контекст на употреба на изследваните структури допринася за детайлното им представяне в учебници и други пособия за изучаването на българския език като чужд.

8. Преценка на публикациите по дисертационния труд

6-те публикации на Ирена Р. Русева са качествени научноизследователски произведения, представени пред сериозни форуми и публикувани в авторитетни издания. Всички те са съчинения, чието обнародване е било съпроводено с интерес, коментари и дискусии.

9. Лично участие на докторанта(ката)

Дисертацията и представените научни публикации са лично дело на Ирена Русева. Сред тях няма публикации в съавторство.

10. Автореферат

Авторефератът правилно отразява съдържанието на дисертацията и основните приноси моменти в нея.

Не съм констатирала в дисертацията да има текстове с белези на плагиатство.

11. Критични забележки и препоръки

Вследствие от бележките си по същността на дисертацията бих препоръчала да се помисли върху следните въпроси:

1. Дали е адекватно на езиковата реалност отнасянето на условното наклонение към епистемичната модалност?
2. Задължително ли е подреждането на ексцерпирания материал във формата на полева структура с ядро условното наклонение? И ако условното наклонение е част от ядрото на описваната ФСК, там би следвало да намерят място и синтетичните форми, въпреки разговорно-битовата си природа.
3. Да се огледат примерите и отстранят онези, при които т.нар. *възможност* не е ясно открояема в сравнение с останалите. Да се помисли за усъвършенстване на предлаганите изреченски структури (изреченията биха били по-показателни, ако са прости и с възможно по-малко обстоятелствени разширения). Да се избягват архаизирани начини на изразяване, т.е. ексцерпирането на образци от текстовете на по-стари автори².

12. Лични впечатления

Познавам Ирена Русева от явяването ѝ на докторантския конкурс, когато ми направи отлично впечатление с подготовката и амбициозността си.

13. Препоръки за бъдещо използване на дисертационните приноси и резултати

Докторантката може да оптимизира в теоретично отношение изследването си, трансформирайки го от функционално-семантично в монографично описание на съответната понятийна категория.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Дисертационният труд съдържа научни и научно-приложни резултати с приносен характер, отговарящи на изискванията на Закона за развитие на академичния състав в Република България (ЗРАСРБ), Правилника за прилагане на ЗРАСРБ и съответния Правилник на ПУ „Паисий Хилендарски“.

Дисертационният труд показва, че авторката Ирена Русева Русева притежава задълбочени теоретични знания и професионални умения и в работата си демонстрира способности за провеждане на самостоятелно и приносно научно изследване.

---

² Напр. текстът на Л. Каравелов „Добре би било, ако щастието на хората да би падало готово от небето и ако да би се можало без жертви ...“ (с. 146 Д)

Поради гореизложеното, убедено давам своята **положителна оценка** за проведеното изследване, представено от рецензирания дисертационен труд, автореферата, постигнатите резултати и приноси, и **предлагам на почитаемото научно жури да присъди образователната и научна степен „доктор по филология“ на Ирена Русева Русева** (в област на висше образование 2. *Хуманитарни науки*; професионално направление 2.1. Филология (Български език – Съвременен български език)).

10.09.2022 г.

Пловдив

Рецензент:.....

(проф. д.ф.н. Вера Маровска)